

М. Мухин

Драгоманов без маски

III. Коли нації гинуть.

Фр. Ніцше надзвичайно влучно каже: Нарід гине, коли він свій обовязок заміняє на поняття обовязку взагалі. Ніщо не приводить до глибшої й основнішої руїни, як кожний „неособовий“ обовязок, як кожна жертва перед молохом абстракції.²⁰⁾ Так само згине нарід, який своєю недолюю, своєю лихою замінить на поняття недолі, лиха взагалі. Але саме це й зробив Драгоманов з такою тяжкою бідою, як „обрусеніє“, обмосковлення. Він замінив конкретну історичну „русифікацію“ абстрактною уявою про денационалізацію взагалі, і одразуж винайшов, що тут нічого особливого, ненормального немає. Це є й деінде, отже і в нас має чи може бути. Ясно, що цим Драгоманов знищив усяку можливість героїзму й патосу в визвольній боротьбі.

В листі до Павлика з 16 лютого 1890 Драгоманов писав: „...в моїй замітці був м. и. історичний зарис систем таких, як „обрусеніє“ не тільки в Росії, а й у Західній Європі, звідки Росія й узяла цю систему. Найбільше я зупинивсь на Франції, котра єсть починщик і вчитель усякого централізму для континентальної Європи і показав, що система державної, примусової національності, почата Рішеле і Людовіком XIV, була вкінці вироблена яacobинською республікою, од котрої перейшла до Прусаків, а далі і до Росії. А дурень Кониський толкує про московську владу“. Отже, Кониський дурень, бо сміє зачіпати такі недоторкальні драгоманівські святощі, як московська вдача. Але дуже прикро, що такий великий і такий розумний Драгоманов так недоладно, так нездарно починає „обрусеніє“ від Рішеле. Мігби почати й не з того кінця, а саме не з французького, а з тогож таки московського: Москва від давніх віків і до нині практикувала й практикує „обрусеніє“ в найбільш радикальних формах (хочби й „українізації“ України). Населення здобутих країн—Новгорода, Пскова, ханства казанського, Черемісії, Мордви, Башкірії—Москва (як тепер—Україну) руйнувала економічно, винищувала зброєю, нарешті просто „выводила“ всіх мешканців завойованих країн геть на край світу. Цим м. и. пояснюється і цілковитий занепад вілмирання республіканських традицій Великого Новгороду, і ті мізерні етнографічні островки, які ще полишалися від преріжних угрофінських племен на Волзі і на Уралі.

От де дійсно був простір для студій над „обрусенієм“! Натомісць Драгоманов, як фаховий адвокат диявола—Москви—зручним тріком звалює всю справу на Рішеле, який винайшов „обрусеніє“, і на прусаків, які імпортували цей французький винахід до Москви! На самих очах Драгоманова, бо в 50—

²⁰⁾ Антихрист, §§ 6 та 11.

70-тих рок: х XIX ст. Москва примусила кримських татар, черкесів та лезгінів масово покидати свої країни. Але ці факти в очах прославленого стількома панегіристами історика не знайшли жадного розуміння. Віковічні методи московського „обрусенія“ тепер так широко на наших очах практикуються на Україні. Але тихо! Який там дурень сміє торочити про московську вдачу?

Взагалі в суперечці Драгоманова з Кониським, забутим та знеславленим — українська правда були безперечно на стороні Кониського. Досить порівняти хочби такі два листи: Драгоманов до Кониського: „Про „націоналізм“ я не знаю вже, що мені казати. Колиб мені хто небудь сказав, щож таке націоналізм? Антропометрію я давно знаю, між іншим і те, що вона вже на моїх очах мабуть чи не 7 раз попереукласувала раси. Так само антропометрія ще мало каже культурному історикові, не кажу вже про політика. Мову я теж бачу, — хоч і мова нічого сама по собі не рішає. От я й поклав собі у політиці стояти за громадську і краєву самоуправу, а там хай наповняє ті рямки, яка там живе раса, якою хоче мовою, а в культурі стояти за певні і деї, якоуб мовою вони не викладались; звісно, яб хотів щоб ті ідеї викладались так, щоб ішли найглибше, і для того, щоб викладались на мовах найпростіших, народніх. Але тут мовму народовству, націоналізму, коли хочете, й кінець. Націоналізмуж, як чогось такого, що існує само по собі, — я ніколи ніде не міг пі й м а т и. — а я, не хвастаючись, скажу, що перечитав усе важніше, що про це написано германцями, романцями і славянами“ (25 XII 1888).

Мову, отже, Драгоманов бачив, і тому ще її визнавав, а націоналізму — „не міг спіймати“, бо ніде його не бачив. Бо річей, які не дається ні зміряти, ні зважити — цей типовий ученик матеріалістичного XIX віку — не завважував і не визнавав.

Кониський до Драгоманова (в 1893 р.): „1) У справі релігії — я завжди був поклонником повної свободи совісти, бачив, що в Галичині доволі клерикалізму, але тямие, що вікових обставин не можна знівечити за рік. 2) В сфері соціально-економічній ще тоді, як Ви сиділи на лавці в школі, я не згірш Вашого — тямив ненормальність устрою.. 3) В сфері політики і відносин міжнародніх я кажу: ..Україна-Русь однаково з усіма народами має право уладнатись по своїй уподобі. А Ви зараз гукаєте, що це сепаратизм! Я хочу справді сепаратизму від неволі, від злиднів, від темноти і кнута. Я ворог в сякого неволення людей, тим то й гидую і всяким „обрусенієм“ і уважаю, що націоналізм — єдинопевний ґрунт, де може зрости і пишатись усе те, що зоветься щастем людей; націоналізм єсть ґрунт, де можливе — усяке „обєдиненіє“, зропцєне і випещєне волею, гуманізмом, світом і загальним добробутом людей. 4) Російську літературу, звісно, поступову частину її, уважаю потрібною для тих українців, що не можуть кори-

стуватись з другої якої, але не можу признати її рідною і боготворити так, як Ви цього хочете. 5) На суцш нині школу на Україні — я дивлюсь як на жерело формальної освіти і дійсної деморазізації. Вважаю неминуче потрібним, щоб в школі взагалі панувала наша мова, але не думаю, щоб одною мовою можна запобігти лиха. Єдиною спасенною стежкою я вважав і вважаю зо всього вимовленого вгорі освіту і виховання маси і інтелігенції на ґрунті широкого націоналізму поруч з цим поліпшення економічного побиту маси. Але не по шабльону французького демократизму... 6) Народню партію в Галичині я не вважав непогрішною, а ватажків її „совершенством“. Треба бути великим маніяком, щоби себе або кого иншого з людей вважати за „совершенство“.²¹⁾

Один з беззастережних приклонників Драгоманова Б. Кістяківський (Хатченко) м. и. дуже влучно розкриває поверховність і легковажність поглядів Драгоманова на обмосковлення України: „Що торкається значіння русифікації України, то Драгоманов доводить, що русифікація зрештою є безсилою в боротьбі з українською національною культурою... Він запевняє, що щиро-науковий широкий погляд на історію України мусіви показати нашому суспільству й чужинцям, як українські національно-обласні завдання неминуче здійснювалися навіть ворожими нам урядами і як поступ цивілізації на Україні навіть у чужій їй формі приводить до того, щоби підготувати ґрунт для свідомого українства“. На доказ свого твердження Драгоманов вказує серед інших фактів зокрема на заснування трьох університетів на Україні...²²⁾

І навіть наївний, безконечно довірливий і відданий памяти свого учителя Богд. Кістяківський, навівши цитату з драгоманівської біблії, зауважує, що, проте, зайвий оптимізм в оцінці таких явищ, як „русифікація“, може бути небезпечним. А він дійсно таки був небезпечний, цей вічний драгоманівський оптимізм до всього, що йшло з Москви, цей злочинний, і стокрот зайвий, заколисуючий і розслабляючий москвофільський оптимізм. Цей „оптимізм“ допроваджував Драгоманова до переляку, коли він думав не про теплярне, а про дійсне українство.

Почуття глибокої тривоги огортало його, коли він раптом припускав можливість реального повстання української державности. Вчитайтесь-но, в такі стурбовані рядки, на загал дуже флегматичних „Чудацьких думок“:

„Наше національство зовсім не таке уже мирне. Послухайте, з якою ненавистю говорять іноді наші люди про москалів, жидів і подумайте, щоб сталось з тими сусідами нашими на Україні, колиб удалось нашим національникам узяти уряд на Україні в свої руки. Якеб вони їм „обукраїнене“ приписали. А покищо, таке людоненависне національство шкодить тим, що будить до нас ворожі почуття й у наших сусідів... Наука,

²¹⁾ 10. VI. 1893, „За сто літ“ зб. VI.

²²⁾ „Укр. Живнь“. 1912, VI, 28.

правда, ніколи не шкодить, а тільки pomoже. Навіщо ми будемо вменшувати свою силу в боротьбі за волю нашої нації, опираючись на науку застарілу, хибну, коли ми можемо власне опиратись на нову—вірнішу. Тепер-же всяка боротьба проміж людьми опирається на науку".²³⁾

Він взагалі нехтував націоналізмом. „Народність у моїх очах — писав він до Бучинського — має силу тільки, коли вона не противорічить свободі того і другого (розуму і індивідуума), помагає розвою обох... Сама по собі народність у очах російської просвіщенної громади має найменшу ціну, а першу мають ідеї і питання культурні і соціальні, которими міряють у нас і силу розличних національних напрямків".²⁴⁾ На думку Драгоманова українська мова потрібна покищо тільки на те, щоби при її помочі дібратися до мужика; писати нею наукові праці тепер не тільки неможливо, але й не бажано.²⁵⁾ Взагалі вважає за шкідливе підносити політичний бік українського питання, тим більше, що окремішність української нації це справа дуже непевна і неясна. „Ми у Росії — писав Драгоманов — повернули увесь вопрос на научну дорогу і художественну пользуячися тим, що усі говорять про „Русь“, „руський“, про „народність“ — ми кажемо і ми Русь, руські — хочемо виложити научно нашу народню історію, мову, розробити нашу народню поезію. А які ми руські — чи ми разновидність общого, чи окреме зовсім — цього, правду сказати, гарно ніхто не знає".²⁶⁾ Він осуджує галицькі часописи *Мету* і *Правду* за їхню безпереривну боротьбу з москвофільством, негодує на визивання москвофілів „рenegатами“, бо „кожний“ вольний визнавати себе, до якої він народности належить, чи його народність самостійна, чи ні — аби він тільки проводив свої ідеї чесно".²⁷⁾

Одним словом — засада мімікрі, засада — „удавати, що нас нема“ в надії, що нас не зауважить і не ростопче чиясь нога — така ідеологія радикально-соціалістичного апостола — М. Драгоманова. А на кінці — виправдання ренегатства...

IV. Буяння мрій — перед катастрофою

Ліберальному, але угодовецьку лінії з притиском на користь українського руху для добра Росії, на користь його навіть для уряду, проводив свого часу Драгоманов.

*(Копержинський
„Україна“, 1930, кн. 3).*

Незвичайно вороже настроєний у відношенні до українського націоналізму, Драгоманов незмінно плакає натомісць

²³⁾ „Чуд. думки“, 1915, 20.

²⁴⁾ Драгоманів до Бучинського, 23 серпня 1872. Переп., I, 153.

²⁵⁾ Лист до Бучинського, 31 серпня 1871. Там же, 13—13.

²⁶⁾ Лист до Бучинського, 26 листопада 1871. Там же, 61—62.

²⁷⁾ З „Критики Драгоманова“ на 1-ше число львівської „Правди“ за рік 1874. (Див. М. Кордуба: Звязки В. Антоновича з Галичиною. „Україна“, 1928, кн. 5, стр. 61—62).

оптимістичні, ідилічні погляди на майбутнє російських державних і суспільних відносин. Зокремаж 70-ті роки є добою найяскравішого буяння ексцентричних драгоманівських надій на те, що от-от надійде *lux ex Moscovia*.

1 жовтня р. 1874 Драгоманов писав Ор. Міллерові про свої власні фантастичні мрії, з якими він, на жаль, заводив не лише себе, других, завів нарешті цілу Україну: „Я памятаю, як весело я... віддавався мріям про те, що зїзд поведе за собою наближення південних і північних літератів на нових підставах солідарного нового руссофільського й славянофільського напрямку... Саме Київ довго впливає і в Україні і в Галичині в тім напрямку, щоби малоросійський рух прибрав найбільш народний а не націоналістичний характер, найбільш загальноросійський і загальнословянський, найменш сепаратистичний. Настанеж колись час, коли й буде ясно, що пліткарі кидали брудом саме в общероссія“. Зїзд про який мова в цім листі — археологічний зїзд 1874 р у Києві. У світлі тепер вже відомих документів цей зїзд був для російського уряду упіменням про зріст української небезпеки, бо „практиковане в Драгоманова уживання терміну „русский“ у поширеному значінні й запевнення, що „русский“ народ є і повинен бути єдиним, відхрещування від сепаратизму — все це не могло затушувати дійсних стремлень українства до гегемонії у всіх ділянках життя“. (Копержинський).

Але Драгоманов нічого того не бачить: він щиросердно не помічає, що в Росії вже давно минула доба великих реформ, що давно запанувала реакція... Часом лише настроїв Драгоманова псується і тоді... тинь Мазепи притьмарює безхмарне драгоманівське небо. Неначе й полтавської вікторії не було чи бій полтавський ще тріває... привид гетьмана України, виклятого Московю, неначе загрожує самому Драгоманову і цілій його акції творення „нового солідарного руссофільського напрямку“. 19 листопада 1874 Драгоманов роздратовано пише до тогож Міллера: „Рішуче Мазепа стає керуючок особою й загрожує направити Палія у друге заслання“. (Копержинський).

Взагалі після цього київського археологічного зїзду 1874 року у Драгоманова до такої міри кружилася голова є: уроених і ніби дуже далекосяглих успіхів, що він пише всім, всім — і до Галичини, і до Фльоренції своїйому приятелю де Губернатисові про те, як то хороше, яка то згода в семействі панувала на тому зїді між українцями й москалями. Драгоманов писав: „При цій нагоді піднято знову питання про корисність української літератури та про її помиримість із патріотизмом усеруським. Приятелі народнього українського генія тай української літератури доказали, що їх місцевий патріотизм не має в собі нічого політичного, вузького та ретроградного, як патріотизм козакофільський, не суперечить патріотизмові всеруському, так само як патріотизм сицилійський

не лише не суперечить патріотизмові італійському та літературі італійській, але й дає йому живий і міцний ґрунт... навіть самі Великоруси, як Міллер, Суворін боронили лояльність місцевого українського патріотизму та української літератури далеко горячіше, ніж самі Українці". Далі, згадавши антиукраїнські напади російської преси консервативного «Кієвлянина» й ліберального «Голоса», Драгоманов з виглядом клясичного й непоправного Манілова пише: «...нема лиха без добра і полеміка, розказана нами лишиться мабуть останньою іскрою дневникарської фразеології „про український сепаратизм“, яка наробила стільки шкоди розвоєві національному і протонародньому руському та славяноруському останніми роками, позбавляючи національне почуття південно-західної Росії її натурального ґрунту, здержуючи розвій популярної літератури та лякаючи багатьох патріотів малих земель слов'янського світа страхопудом централізму русько-московського, який вороги Росії збільшили понад міру".²⁷⁾ Такі веселі речі подавав Драгоманов до відома Європи, але ще кращі писав він до Галичини, приписуючи свої власні москвофільські настрої всім українським учасникам з'їзду.

„Уже по цьому одному треба сказати спаси-біг „Кієвлянину“, котрий прислуживсь тому, щоб пропав у Росії фантом „українського сепаратизму“, не тільки політичного, але й культурного. В недавній полеміці київські українофіли доказали, що вони... і не думають про гетьманщину, козакофільство і т. д., — що вони не відрікаються від русского брацтва з Великоросами, але що вважають російську літературу рідною й собі, і думають розвивати свою народню літературу не в ущерб російській, не проти її, а в гармонії з нею, маючи надію, що така малоруська література буде в пригоді не тільки Малорусу, але й усій Росії, котра вже навчилась цінити Шевченка, М. Вовчка й ін. А той факт, що в недавній полеміці Великоруси (п. Міллер, котрого можна вважати славянофілом, п. Суворін, редакція „Неделі“) виступали навіть енергічніше від самих Українців, показує, що це руське брацтво й спільність чесних і освічених людей на півдні і півночі Росії не є химерою, але міцним фактом, результатом російсько-європейської культури ХІХ в., виробленої в купі Українцями й Великорусами".²⁸⁾

Словом, як аж то роскіш, якеж то свято для душі навіть згадувати про те, як то чудесно сиділося при однім столі і до того у такім дорогім, вимріянім товаристві „pzyjasіoń-moskali“. В цьому без усякого сумніву є багато від справжньої психопатології: зверніть увагу на те, як на наших очах стільки випробованих драгоманівців пнеться й рветься (аж шкіра на них бідолашних репається!) засісти до одного столу

²⁷⁾ Rivista Europea, 1875, січень.

²⁸⁾ Львівська „Правда“, 1874, ч. 19.

з відвічним ворогом України: Тут вам і Панейко з Томашівським, що так успішно і самі пхалися і на жаль ще й других пхнули до одного столу (чи навіть під один стіл) з Денікіном, тут і Липинський і Дорошенко з їх вічними мріями про чорну каву з російськими монархістами, тут і Шаповал у братніх обіймах Чернова, і Могілянський з Моркотуном на авдієнції у Врангеля і Ісааки Мазепи й Панаси Феденки з Абрамовичем та Даном.

Але вернімось від драгоманенят до священних писань самого великого вождя. Отже демонструємо Європі і Галичині „міцні факти руського брацтва“, не химери, о, ні! (Та щоб ми, позитивісти, реалісти, взагалі освічені поступово, науково та ще й критично думаючі люде — і химери! Ні, ні, ми лише фактами, міцними фактами!). А в основі цих міцних фактів, як заорука на всі прийдешні віки, два імена: Орест Міллер та Суворін. Що до першого — дамо вже краще слово самому великому шефові, який вже 15 листопада 1876 писав Суворіну: „Орест Міллер, на якого я було покладав надії, як на зерно „нової словянофільської партії і звичайно даремно“! Отже ледві минуло два роки від воістину телячих археологічних захоплень року 1874, як надії на Міллера, цю остюку прийдешніх віків, ліквідовані. А Суворін, другий міцний факт україно-московського „любимось“? Суворін тогож таки 1876 року заложив величезну російську газету „Новое Время“, що аж до 1917 року невпинно, майже з числа в число провадила широку й гучну антиукраїнську кампанію, безнастанно кличучи російський уряд до боротьби з українською небезпекою.

Якжеж легко кришаться всі ті вславлені драгоманівські міцні факти! Лише дуже прикро, що в нас було аж за багато твердолобо віруючих у міцність драгоманівських фактів.

Тактика Драгоманова потерпіла явний крах: той самий зїзд, якого одним з ініціаторів він був, на який він покладав стільки надій, що він от-от розпічне „нову еру“, дійсно був перед вступом до „нової ери“ — лише не такої, якої сподівався нічим реальним необгрунтований оптимізм Драгоманова. Дослідник громадсько політичної тактики Драгоманова тих років, Копержинський пише: „Громадсько-політична тактика Драгоманова, орієнтація його на ліберальне буржуазне російське суспільство потерпіла цілковитий крах. Емський акт²⁹⁾ 1876 року показав, які марні були надії Драгоманова й українського суспільства на роботу в легальних рямях на допомогу російських лібералів“.

Драгоманов, був непоправний у своїм оптимізмі. Навіть перед своїм відїздом на еміграцію він зовсім не догадувався, що починається трагедія в його особистім, нарешті, житті. Він

²⁹⁾ Емський акт від міста Емс, де р. 1873 народився П. П. Скоропадський, а року 1876 Александр II підписав таємний „указ“ про заброню українського друкованого слова.

повний рожевих мрій про скорий поворот, швидкі зміни в російській політиці. Старому Житецькому, в якого він був напередодні виїзду з Києва — назавжди, доводилося розвіювати ці рожеві перспективи: „Батько наймовірніше ставився до мрій про швидкі зміни в стані урядування російською державою. попереджав і стримував ентузіастичні думки Драгоманова про можливість для нього хутко повернутися на Україну, щоб у нових умовах життя продовжувати працю, яку він їхав розпочинати і лагодити у вільному краю Європи“³⁰). Надзвичайно цікаво також і те, що, як розповідає Єфремов³¹). Драгоманов, жартує часто казав Франкові, що тому доведеться бідувати аж настане в Росії конституція і він, Драгоманов, стане куратором київської шкільної округи. Хай жарт, але дуже показовий для світовідчуження Драгоманова, що все вперто вірив, що запанує ідилія в Росії і він ідилічно кінчатиме свої дні київським куратором.

Причиною цього органічного невміння відчувати трагедію, причиною цього ідилічного світовідчуження була безсумнівно ліберальна манія Драгоманова. Він любив говорити, як у своїх спогадах розповідає його донька Лідія: „Батько мій поступову еволюцію уважав більш доцільною, ніж перевороти у Франції. Він був еволюціоніст у душі“³²). Російські ліберали, зауважує Федотоф³³) вбачали свій ідеал в англійській конституції, забуваючи на століття революцій, страчення Карла II, страшний досвід тисячлітньої історії, що кінчалася ідилічно співпрацею монархії, аристократії і демократії“. Такими самими ідилічними нормами міряв Драгоманов і відносини України до Росії, які здається, цілковито виключають можливість ідилічних настроїв.

Але ані роки вимушеного вигнання, ані всі дальші події, хочби й Емський указ, — ніщо не зворушує Драгоманова в його ідилічній замку мрій і рожевих уяв. Все скінчиться ідилією, може навіть кураторією! В „Jahrb. f. Sozialwissxu. Sozialpolitik“ за р. 188), полемізуючи з Лавровом і навіть сконстатувавши, що російський революційний рух має йти шляхами централістичного якобінізму, Драгоманов пише: „Але по свому центробіжному періоді, напевно настане період органічного об'єднання, себто федералізму. Коли нарешті наступить сей федеративний період, особливо коли сусіди Українців переймуться федеративними ідеями, тоді напевно ніхто не буде більш енергійним співчленом федерації всіх соціалістичних груп Росії і пограничних з нею країн, як українські соціалісти“.

Аж незадовго перед смертю Драгоманов інстинктивно й неясно інколи відчував, що може він не робив, що треба, не

³⁰) Ігн. Житецький. Останній виїзд Др-ва за кордон: Україна 1926. кн. 2—3.

³¹) Література, зб. I.

³²) „Н. Укр.“, 1922, 13—15.

³³) „Было і будет“, 53.

спасенними шляхами вів свою отару... В однім пізнім листі до Павлика він пише, що мабуть його політична діяльність була помилкова, хибна й непотрібна. Один з його вірних прихильників К. Гронковський у своїй передмові до драгоманівської біографії Бакуніна (Казань, 1905) пише: „свої лекції про розвиток англійського парламентаризму (незадовго перед смертю) Драгоманів закінчив такими словами: „Панове! Китайці і слов'янські народи численні, але майбутнє належить англійцям, бо воно залежить від вдачі народа“. І при цьому очі його наповнилися слізьми“.

Пізні, даремні жалі, Михайле Петровичу! „Чудацькі думки“ й інші безсмертні і так високо, нажаль, цінені твори невтомного борця проти українського націоналізму і проповідника беззаганної адорації Маніловщини й Обломовщини, позбавили українську провідну верству решток волі і сили вдачі.

Гордій Явір

З німецьких вражінь

(Репортаж з Німеччини).

I.

Серпень 1932-го року. Гітлер на Данте-Стадіоні в Мінхені має виголосити передвиборчу промову. Лавами суне люд. Уніформовані націоналісти на мотоциклах і в автах. Яскраве сонце розливає золото на брук і дахи. Промова почнеться бодай чи не о 9-ій, але йдеш о 4 й, щоб завчасно зайняти місце. Великий Данте-Стадіон, що вміщає 60.000, має святочний вигляд. Червоні прапори з чорною свастикою в білому колі, висають з бильців, мають у млявому вітрі. Кожний має в руці маленький паперовий прапорець, яким помахує у такт музики, що час від часу грає якогось марша. Під його ритм проходять стрункі ряди у брунатних одягах. Муштра у них військова. Серед них й старі сивобороді, й молоді, що підборіддя їм ледві вкрилося пухом. Сонце вже на вечірньому прузі, а рядам усе ще кінця немає. Поволі западає ніч. І тоді, під покривалом теплої зоряної темряви, розгортається цікаве видовище. Навколо величезного амфітеатру спалахують велитенські смолоскипи. Вони займаються і над удекорованою брамою, що розмикає коло арени, і тою брамою вливаються нові нескінченні брунатні лави з запаленими смолоскипами в руках. Ціле море, рухливе море вогнів серед оксамитної темряви. Минаючи трибуну, з якої промовид має промовляти, кожний на знак привітання високо здіймає правицю.

Звичайно сам Гітлер приймає параду, але його ще нема. Літак його ще десь у дорозі. Коливається палохотливе море вогнів, оточене колом інших вогнів, нерухомих.